

ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN FİNANSAL OKURYAZARLIK BECERİSİNE
YÖNELİK GÖRÜŞ VE DAVRANIŞLARI*OPINIONS AND BEHAVIORS OF SECONDARY SCHOOL STUDENTS
TOWARDS FINANCIAL LITERACY SKILLS

Araştırma Makalesi

Ramazan YILDIRIM¹ Ceren UTKUGÜN² Mehmet KAYA³ Ömer Faruk EKER⁴

Makale gönderim tarihi: 12 Şubat 2025

Makale kabul tarihi : 27 Haziran 2025

Özet

Bu çalışmada ortaokul öğrencilerinin finansal okuryazarlık becerisine yönelik görüş ve davranışlarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırma nitel araştırma yöntemlerinden temel nitel araştırma deseninde tasarlanmıştır. Çalışma grubu Afyonkarahisar il merkezinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığına bağlı özel ve devlet ortaokullarında okumakta olan 80 kadın, 80 erkek olmak üzere toplam 160 ortaokul öğrencisinden oluşmaktadır. Veri toplama aracı olarak araştırmacılar tarafından geliştirilen finansal okuryazarlık becerisi görüşme formu kullanılmıştır. Elde edilen veriler betimsel analizle çözümlenmiş, tema ve kodları içeren tablolar oluşturularak frekanslarıyla birlikte sunulmuştur. Bulguların sunumunda ortaokul öğrencilerinin görüşlerinden doğrudan alıntılar yapılmış, bu görüşlerden hareketle sonuçlar yorumlanmıştır. Ortaokul öğrencileri; yaşanan ekonomik gelişmelerin hayat tarzları ve para harcama alışkanlıklarında değişiklik oluşturduğunu güncel yaşamlarından fiyat artışları ve tasarruf davranışları üzerinden açıklamışlardır. Kendilerini bilinçli tüketici olarak değerlendiren öğrenciler bilinçli tüketici davranışlarını; israf, tasarruf, alışveriş sürecinde dikkat ettikleri davranış örnekleri ile desteklemişlerdir. Öğrencilerin büyük bir kısmı israf, tasarruf konusunda duyarlı olduklarını ve geri dönüşüme önem verdiklerini yaşamdan örneklerle açıklamışlardır.

Anahtar Kelimeler: Finansal okuryazarlık becerisi, ortaokul öğrencisi, sosyal bilgiler öğretimi, israf, tasarruf, geri dönüşüm.

Abstract

This study aims to determine the opinions and behaviors of secondary school students regarding financial literacy skills. The study was designed using the basic qualitative research design, one of the qualitative research methods. The study group consists of a total of 160 secondary school students, 80 female and 80 male, studying in private and state secondary schools affiliated to the Ministry of National Education in the city center of Afyonkarahisar. The financial literacy skill opinion form developed by the researchers was used as the data collection tool. The obtained data was analyzed with descriptive analysis, tables containing themes and codes were created and presented with their frequencies. In the presentation of the findings, direct quotes were made from the opinions of secondary school students, and the results were interpreted based on these opinions. Secondary school students explained that the economic developments experienced caused changes in their lifestyles and spending habits through price increases and savings behaviors from their daily lives. Students who considered themselves as conscious consumers supported their conscious consumer behaviors with examples of waste, savings, and behaviors they paid attention to during the shopping process. The majority of the students explained that they were sensitive about waste and savings and that they gave importance to recycling with examples from their lives.

Keywords: Financial literacy skills, secondary school student, social studies education, waste, saving, recycling.

* Bu çalışma, 02-07 Mayıs 2023 tarihleri arasında düzenlenen XIV. Uluslararası Eğitim Yönetimi Forumu'nda (EYFOR-XIV) özet bildiri olarak sunulmuştur.

1 Dr., Kütahya Ticaret ve Sanayi Odası Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, rmznlyldrm@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5727-5134

2 Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, cerendemirdelen@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5911-9175

3 Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, mehkaya45@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3254-4515

4 Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, farukeker@msn.com, ORCID ID: 0000-0002-6937-265X

GİRİŞ

İnsanların, fiziksel ve psikolojik bir varlık olarak hayatta kalmak ve temel yaşam standartlarını sürdürebilmek için çeşitli ihtiyaçları vardır. Maslow (1943) bu ihtiyaçları fizyolojik ihtiyaçlar, güvenlik ihtiyaçları, sosyal ihtiyaçlar, saygınlık ve değer görme ihtiyacı, kendini gerçekleştirme ihtiyacı olarak sınıflandırmıştır. Bu ihtiyaçlar en temel olan fizyolojik ihtiyaçlardan başlayarak yukarıya doğru karşılanmaya çalışılır. Bu temel ihtiyaçların yanında insanların hayatlarını daha keyifli, eğlenceli ve konforlu hale getirebilmek için istekleri vardır. Eğilmez'e (2014) göre insanların istekleri sınırsızdır. Buna karşılık imkanları; gelirleri, serveti ve borçlanma kapasitesi ile sınırlıdır. Sınırsız isteklerle sınırlı imkanları uyarlayabilmesi için bireylerin ekonomi bilmeleri ve doğru finansal kararlar vermeleri gerekmektedir. Finansal araçlar hakkında doğru bilgilere erişebilen, doğru analizler yapabilen, piyasaları okuyabilen tasarruf sahipleri ve yatırımcıların varlığı hem kendi refahlarına hem de ülke ekonomisinin refahına katkı sağlamaktadır. Bunun yolu ise toplumdaki finansal okuryazarlık eksikliklerini giderebilecek finansal eğitim uygulamalarından geçmektedir (Sarı & Saka-İlgin, 2021).

Finansal okuryazarlık sağlam finansal kararlar almak ve nihayetinde finansal refaha ulaşmak için gerekli olan finansal farkındalık, bilgi, beceri, tutum ve davranışların birleşimidir (Atkinson & Messy, 2012). Finansal okuryazarlık finans alanında bir uzman ya da profesyonel olmak anlamına gelmemektedir. Finansal okuryazar, kendisine ve ailesine yetecek kadar finansal bilgiye ve alışkanlıklara sahip olan kimsedir (Bozçelik, 2019). Finansal okuryazarlık eğitiminin erken yaşta başlaması, genç bireylerin sağlıklı finansal alışkanlıklar geliştirmeleri açısından kritik bir rol oynar. Öğrenciler, finansal okuryazarlık sayesinde bütçeleme, tasarruf, borç yönetimi ve yatırım gibi temel finansal konuları öğrenirler. Böylece gelecekteki finansal kararlarında daha bilinçli ve sorumlu hale gelirler. Daha bilinçli tüketiciler ve yatırımcılar, ekonomik istikrara ve büyümeye katkıda bulunurlar.

Finansal okuryazarlık eğitimi birçok ülkede olduğu gibi Türkiye'de de bağımsız müfredata sahip bir alan değildir. Finansal okuryazarlığa ilişkin beceriler farklı derslerde kazandırılmaktadır. Örneğin dört işlem, bütçe yapma, faiz hesaplama gibi temel finansal beceriler matematik derslerinde; paranın yönetimi, tasarruf ve bilinçli tüketim konuları hayat bilgisi ve sosyal bilgiler derslerinde öğretilmektedir. Ayrıca liselerde ekonomi ve finans ile ilgili seçmeli dersler ve muhasebe, finans ve bankacılık ile ilgili mesleki eğitim alanları sayesinde isteyen öğrenciler finans eğitimi alabilmektedirler.

Türkiye'de öğrenciler arasında yapılan araştırmalar, finansal okuryazarlık seviyelerinin genellikle düşük olduğunu göstermektedir. Örneğin ortaokul öğrencileriyle (Aydoğdu & Tuna, 2024), lise öğrencileriyle (Er & Taylan, 2017), üniversite öğrencileriyle (Baltacı & Kütük, 2020; Er, Şahin, & Mutlu, 2017; Özkale & Özdemir-Erdoğan, 2019; Kılıç, Ata, & Seyrek, 2015; Kakilli-Acaravcı & Bediroğlu, 2019; Öngen & Öngen, 2018; Uyar & Atalay, 2021; Bozkurt, Toktaş, & Altınar, 2019; Sumer & Gövdeli, 2020; Dündar & Şekeroğlu, 2024) yapılan farklı çalışmalarda katılımcıların finansal okuryazarlık seviyelerinin istenilen düzeyde olmadığı bulunmuştur. Az sayıda da olsa finansal okuryazarlık seviyesini orta düzeyde (Güneş, 2022; Altay, Altay, Arslan, & Karataş, 2024) ve yüksek düzeyde bulan çalışmalar da (Şayan & Yakut, 2022; Bayram & Türker Biber, 2024; Zehir Gülebi & Çelik, 2024; Çelikten, Doğan, & Dişli-Çelikten, 2023) yer almaktadır. Bu çalışmaların ortak özelliği örneklem grubunun daha alt yaş gruplarından seçilmesi ve ölçülen finansal becerilerin harçlıkları planlı kullanma, birikim yapma ve bilinçli tüketici olma ile sınırlı olmasıdır. Yapılan çalışmalarda elde edilen bir diğer bulgu ise finansal eğitim alma durumunun finansal okuryazarlık becerilerini geliştirdiği yönündedir. Şengel ve diğerleri (2022) tarafından yapılan çalışmada, 10 yaş grubu öğrencilere verilen 300 saatlik (10 modül) finansal okuryazarlık eğitimi ile öğrencilerin tüketim ve tasarruf konularında bilgi ve becerilerinin arttığı gözlenmiştir. Yine Yıldırım (2017) tarafından yapılan çalışmada, bir sivil toplum örgütü ve üç banka tarafından çocuklara yönelik ekonomi eğitimi verilmiştir. Yaygın eğitim kapsamında yürütülen programların Hayat Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programlarındaki bilinçli tüketicilik ve tasarruf bilincinin geliştirilmesi konusundaki kazanımlara ulaşılmasına katkı sunduğu görülmüştür. Topcubaşı ve Çelikten (2024) tarafından yapılan çalışmada sosyal bilgiler dersi kapsamında kavram karikatürleriyle desteklenmiş örnek olay yönteminin öğrencilerin finansal bilgilerini artırma ve olumlu finansal tutum ve davranış kazandırma açısından yüksek bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Altay ve diğerleri (2024) tarafından lise öğrencileri ile yapılan çalışmada, verilen finansal okuryazarlık eğitimi öğrencilerin finansal tutumlarında olumlu yönde değişikliklere yol açmıştır. Maden ve Kaya (2023)

tarafından yapılan çalışmada, meslek lisesi öğrencilerinin Web 2.0 araçlarıyla kendi oluşturdukları metinler üzerinden finansal okuryazarlık becerilerini geliştirdikleri görülmüştür. Öngen ve Öngen (2018) üniversite öğrencileriyle yaptıkları çalışmada, finansal okuryazarlık dersini alan öğrencilerin finansal okuryazarlık düzeylerini diğer öğrencilerin finansal okuryazarlık düzeylerinden daha yüksek olarak bulmuşlardır.

Yapılan araştırmalar Türkiye’de finansal okuryazarlık becerisine en fazla yer veren derslerin ilköğretimde hayat bilgisi, matematik, sosyal bilgiler dersleri (Güvenç, 2017); ortaöğretimde ise coğrafya, tarih ve matematik dersleri (Kul, Özoğlu, & Sarıca, 2023) olduğunu göstermektedir. Ancak finansal okuryazarlığın yer alma durumu araştırmacılar (Güvenç, 2017; Kul, Özoğlu, & Sarıca, 2023) tarafından yeterli bulunmamıştır. 2024 yılı itibarıyla Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli kapsamında yenilenen ilkokul (1-4) öğretim programlarında finansal okuryazarlıkla ilgili kavramların görece daha az olduğu sonucuna ulaşılmıştır (Sezer & Dedeoğlu, 2024).

İlköğretim öğrencilerine finansal okuryazarlık becerisinin kazandırılmasında etkili olan en önemli derslerden birisi sosyal bilgilerdir. Bu beceri ile ilgili kavramlar “Hayatımızdaki Ekonomi” öğrenme alanında yer almaktadır. Bu öğrenme alanında doğal kaynakların sınırlılığına; istek ve ihtiyaçları belirlerken bilinçli seçimler yapabilmeye; üretim, dağıtım, tüketim sürecine, kaynakları verimli kullanmanın doğa ve insanlar üzerindeki etkilerine, bütçe planlamanın önemine; yaşanan ildeki ekonomik faaliyetlere; Türkiye’nin kaynaklarına, ekonomik faaliyetler ile meslekler arasındaki ilişkiye, bir ürünün yatırım ve pazarlama sürecine, millî kalkınma hamlelerinin neden ve sonuçlarına değinilmiştir (Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli, 2024). Gün geçtikçe önem kazanan finansal okuryazarlık becerisi ve bu becerinin okullarda kazandırılmasına yönelik araştırmaların yapılması öğretim programlarının bu beceri açısından yeterliliğini değerlendirme imkânı verecektir. Ayrıca araştırmalardan elde edilen bulgular öğretim programlarının yenilenme süreçlerinde program geliştiricilere yol gösterici olacaktır. Bu alandaki çalışmalara katkı sunmak amacıyla yapılan bu araştırmada, ortaokul öğrencilerinin finansal okuryazarlık becerisine yönelik görüş ve davranışlarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda araştırmada aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Yaşanan ekonomik gelişmeler ortaokul öğrencilerinin yaşam tarzı ve para harcama alışkanlıklarında hangi değişikliklere neden olmuştur?
2. Ortaokul öğrencilerinin bilinçli tüketici davranışları nelerdir?
3. Ortaokul öğrencilerinin israf ve tasarruf konusundaki duyarlılıkları nasıldır?
4. Ortaokul öğrencilerinin geri dönüşüme ilişkin duyarlılıkları nasıldır?

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Araştırmada, nitel araştırma türlerinden temel nitel araştırma kullanılmıştır. Merriam’a (2013) göre, bütün nitel araştırmalar anlamın nasıl inşa edildiğiyle, bireylerin yaşamlarını ve dünyalarını nasıl anlamlandırdıklarıyla ilgilidir. Temel nitel araştırmanın öncelikli amacı, bu anlamları açığa çıkarmak ve yorumlamaktır. Bu araştırmada, ortaokul öğrencilerinin finansal okuryazarlık becerisine yönelik görüş ve davranışları belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırma ve Yayın Etiği

Araştırmada kullanılan veri toplama araçları Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimleri Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu 27/07/2022 tarihli kurul toplantısında alınan 2022/253 sayılı karar ile etik açıdan uygun görülmüştür.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubu, amaçlı örnekleme tekniği ile belirlenmiştir. Bu teknikte, araştırmacılar araştırma evrenini oluşturacak kişilerin özelliklerini belirler ve bu özelliklere uyan kişileri örnekleme dahil eder (Christensen, Johnson, & Turner, 2015). Araştırmacılar tarafından çalışma grubunun özel ve resmi ortaokullarda öğrenim gören öğrencilerden oluşması, her sınıf seviyesinin ve cinsiyet gruplarının örnekleme dengeli biçimde temsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda Millî Eğitim Bakanlığına bağlı Afyonkarahisar il merkezinde bulunan iki özel okul ve iki devlet okulu seçilmiştir. Okullar kura yöntemi ile belirlenmiştir. Bu okullarda her sınıf seviyesinde birer şube kura usulüyle belirlenmiş ve her sınıf seviyesinde 10, toplamda 40 öğrenci çalışma grubuna dahil edilmiştir. Dört okuldan 40'ar öğrencinin birleşmesiyle 160 kişilik çalışma grubu oluşmuştur. Çalışma grubunun demografik özelliklerine göre dağılımı Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Çalışma grubunu oluşturan öğrencilerin demografik özellikleri

		f	%
Cinsiyet	Kadın	80	50
	Erkek	80	50
Okul Türü	Devlet Okulu	80	50
	Özel Okul	80	50
Sınıf	5	40	25
	6	40	25
	7	40	25
	8	40	25
Anne eğitim durumu	İlkokul	23	14
	Ortaokul	28	18
	Lise	27	17
	Üniversite	56	35
	Lisansüstü	26	16
Baba eğitim durumu	İlkokul	10	6
	Ortaokul	27	17
	Lise	28	18
	Üniversite	57	36
	Lisansüstü	38	24
Harçlık alma sıklığı	Hiç almıyor	3	2
	Günlük	40	25
	Haftalık	91	57
	Aylık	11	7
	İhtiyacı oldukça	15	9

Tablo 1 incelendiğinde çalışma grubunun cinsiyet, sınıf ve okul türü değişkenleri bakımından dengeli bir dağılım gösterdiği görülmektedir. Anne eğitim durumu değişkenine göre en kalabalık grubu üniversite mezunu olanlar (%35) en seyrek grubu ilkokul mezunu olanlar (%14) oluştururken baba eğitim durumu değişkenine göre en kalabalık grubu aynı şekilde üniversite mezunu olanlar (%36) en seyrek grubu ilkokul mezunu olanlar (%6) oluşturmuştur. Öğrencilerin %57'si harçlıklarını haftalık olarak alırken, %25'i günlük, %9'u ihtiyacı oldukça, %7'si aylık olarak almaktadır. %2'si ise harçlık almamaktadır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmanın verileri, "Finansal Okuryazarlık Becerisi Görüşme Formu" aracılığıyla toplanmıştır. Görüşme formunda yer alacak sorular araştırmacılar tarafından belirlenmiştir. Taslak form iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm, katılımcıların demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorulardan oluşmuştur. İkinci bölümde öğrencilerin finansal okuryazarlık becerileriyle ilgili görüşlerini ortaya çıkarmaya yönelik dört açık uçlu soru yer almıştır. Formun kapsam geçerliğini sağlamak için iki alan uzmanından görüş alınmıştır. Uzman görüşlerinin ardından çalışma grubunda yer almayan 10 öğrenci ile pilot uygulama yapılmıştır. Pilot uygulama sonrası forma son şekli verilerek uygulamaya hazır hale getirilmiştir. Veri toplama işlemi, sosyal bilgiler derslerinde yapılmış ve öğrencilere görüş

formunu doldurmaları için bir ders saati süre verilmiştir. Ders bitiminde toplanan formlar sıraya dizilmiş ve her birine analiz için kod numarası (örn. Ö3K) verilmiştir.

Verilerin Analizi

Veriler, betimsel analiz ile çözümlenmiştir. Bu yaklaşıma göre, veriler daha önceden belirlenen temalara göre özetlenmekte ve yorumlanmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2013). Bu kapsamda ilk olarak betimsel analiz için bir çerçeve oluşturulmuş ve araştırma sorularına göre temalar belirlenmiş, veriler belirlenen tematik çerçeveye göre işlenmiştir. Bu aşamada araştırma güvenilirliğini sağlamak amacıyla uzman görüşüne başvurulmuştur. Alan uzmanından verileri belirlenen tematik çerçeve doğrultusunda işlemesi istenmiştir. Ardından araştırmacılar ile alan uzmanı arasındaki uyum, Miles ve Huberman'ın (1994) uyum yüzdesi hesaplamasına göre yapılmış ve %95 olarak hesaplanmıştır. Miles ve Huberman'a (1994) göre güvenilirlik hesaplarının %70'in üzerinde çıkması araştırmanın güvenilir kabul edilebileceğini göstermektedir. Analizlerde görüş ayrılıklarının bulunduğu bölümler tekrar değerlendirilerek görüş birliği sağlanmış ve verilere son şekli verilmiştir. Etik kurallar gereği bulguların sunumunda, katılımcı gizliliğini korumak amacıyla çalışma grubunu oluşturan öğrencilere kod isimler verilmiştir. Bulgular öğrenci görüşlerinden yapılan doğrudan alıntılarla desteklenmiş, bu görüşlerden hareketle sonuçlar yorumlanmıştır.

BULGULAR

Ortaokul öğrencilerinin “Ekonomik gelişmeler yaşam tarzınız ve para harcama alışkanlıklarınızda bir değişiklik oluşturdu mu? Örneklerle açıklayabilir misiniz?” sorusuna verdikleri yanıtların analizi sonucunda elde edilen temalar, kodlar ve frekanslar Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Ortaokul öğrencilerinin ekonomik gelişmelerin yaşam tarzı ve para harcama alışkanlıklarında oluşturduğu değişikliklere yönelik görüşleri

Temalar	Kodlar	f
Ekonomik gelişmelerin oluşturduğu olumsuz değişikliklere yönelik görüşler	Yaşam tarzı ve para harcama alışkanlıklarını değiştirmek zorunda kalma	100
	Fiyatların yükselmesi	38
	Alım gücünün azalması	29
	Daha dikkatli para harcamaya başlama	15
	Sosyal hayatın olumsuz etkilenmesi	8
	Sadece ihtiyacı olan ürünleri almaya başlama	8
	Benzin/mazot kullanımına dikkat etme	6
	Yükselen fiyatlara çözüm bulunması gerekliliği	3
	Anne/babanın daha çok çalışmak zorunda kalması	1
	Toplam	208
Ekonomik gelişmelerin yaşam tarzlarında değişiklik oluşturmadığına yönelik görüşler	Yaşam tarzı ve para harcama alışkanlıklarını değiştirmeme	60
	Fiyatlar artsa da alım gücüne sahip olma	48
	Gündelik yaşamında çok para harcamama	12
	Toplam	120

Tablo 2’de görüldüğü üzere ortaokul öğrencilerinin ekonomik gelişmelerin yaşam tarzları ve para harcama alışkanlıklarında oluşturduğu değişikliklere yönelik görüşleri; ekonomik gelişmelerin oluşturduğu olumsuz değişikliklere yönelik görüşler ve ekonomik gelişmelerin yaşam tarzlarında değişiklik oluşturmadığına yönelik görüşler temaları üzerinden değerlendirilmiştir.

Öğrenciler ekonomik gelişmelerin yaşam tarzı ve para harcama alışkanlıkları üzerinde oluşturduğu olumsuz değişiklikleri en çok yaşam tarzı ve para harcama alışkanlıklarını değiştirmek zorunda kalma olarak açıklamışlardır. Bunu sırasıyla fiyatların yükselmesi, alım gücünün azalması, daha dikkatli para harcamaya başlama, benzin/mazot kullanımına dikkat etme ve anne/babanın daha çok çalışmak

zorunda kalması takip etmiştir. Bazı öğrenciler ise yükselen fiyatlara çözüm bulunması önerisinde bulunmuşlardır.

Yaşam tarzı ve para harcama alışkanlıklarını değiştirmek zorunda kalmalarını kendi gündelik yaşamlarından örnekler vererek açıklayan bazı öğrencilerin görüşleri şu şekildedir:

Ö5E "...Eskiden 1000 liraya çoğu şeyi yapabilir, satın alabilirdik. Ama şu anda bir basketbol ayakkabısı bile alamaz durumdayım."

Ö11K "...Eskiden 10 TL'ye üç şey alırdım. Şimdi 10 TL'ye bir şey bile alamıyorum."

Ö24E "...Eskiden her gün dondurma yerdim, artık 2 dondurma fiyatına iki günde 1 dondurma alabiliyorum."

Ö31K "...Ekonomide yaşanan fahiş fiyat artışları hayatımızı olumsuz etkiledi. Dışarı çıkıp basit sosyal etkinlikleri yaptığımda bile minimum 100 lira harcamam gerekiyor..."

Ö36K "...Artık markete ve okulda kantine nadiren gitmeme sebep oldu..."

Bazı öğrenciler ise aile ekonomilerinde yaşanan değişiklikler üzerinden şu şekilde açıklamalar yapmışlardır:

Ö30E "...Eskiden ailecek dışarda yemek yerdik."

Ö32K "...Örneğin önceden dışarı 1000 TL ile çıkıp harcama yaptıktan sonra 200-300 TL artıyordu. Şu an dışarı 1000 TL ile çıkınca hemen bitiyor. Bu yüzden bazı ihtiyaç ve isteklerimizi kısmak zorunda kalıyoruz..."

Ö121E "...Örneğin önceden 50 lira ile köye gidip geliyorduk ama şimdi 100-200 lira ile köye gidip geliyoruz..."

Ö136E "...Mesela babam önceden istediğini alabilirdi, artık alamıyor..."

Ö138K "...Eskiden pazara giderdik, 100 TL'ye tüm istediklerimizi alırdık. Şimdi ihtiyaç malzemelerini alıyoruz. Mesela karpuzu önceden tane ile alırken şimdi dilim olarak ya da yarım alabiliyoruz. Eskiden poşetle meyve alırken taneyle almaya başladık. Çok üzücü..."

Ö141K "...Eskiden 3 kilo aldığımız şeyi şimdi 1 kilo almak zorunda kalıyoruz..."

Ö144K "Eskiden her bayram ayakkabı alıyorduk. Ama artık bir bayramda giydiğimi diğer bayramda da giyiyorum."

Ö148K "...Evimize aldığımız abur cuburlarımız azaldı. Fiyatları pahalı olduğu için fazla almak istemiyoruz..."

Öğrenciler, fiyatların yükselmesi ve alım gücünün azalmasının kendilerini daha tutumlu olmaya yönlendirdiğini şu şekilde ifade etmişlerdir:

Ö3K "...Artık daha dikkatli para harcamaya başladım..."

Ö4K "...Sadece ihtiyacım olan şeyleri almaya başladım..."

Ö25K "...Eskisi kadar sık sık bir şey alamıyorum..."

Ö34E "...Paramı harcarken önceden biraz düşüncesiz davranırken şu an daha dikkatli ve tutarlı davranıyorum..."

Ekonomik gelişmelerin yaşam tarzlarında değişiklik oluşturmadağına yönelik görüş belirten öğrenciler ise; yaşam tarzı ve para harcama alışkanlıklarını değiştirmeme, fiyatlar artsa da alım gücüne sahip olma ve gündelik yaşamında çok para harcamama olarak açıklamışlardır. Bu konuda bazı öğrencilerin görüşü şu şekildedir:

Ö8K "...Çok değişiklik yaşamadık, sadece daha fazla para harcamış oluyoruz."

Ö33K "...Önceden de çok para harcamıyordum, bu nedenle bir değişiklik oluşturmadı."

Ö64E “Bir değişiklik oluşturmadi. Almak istediğimiz şeyleri az da olsa alabiliyoruz.”

Ö72K “...Eskiden de bir şey almaktan çekinirdim şimdi de çekiniyorum. Yani çok para harcamayan birisi olduğum için çok etkilendim diyemem.”

Ö73K “Bir değişiklik olmadı ama kantin çok pahalı.”

Ortaokul öğrencilerinin “Bilinçli bir tüketici olduğunuzu düşünüyor musunuz? Düşüncenizi yaşamınızdan örneklerle destekler misiniz?” sorusuna verdikleri yanıtların analizi sonucunda elde edilen temalar, kodlar ve frekanslar Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3. Ortaokul öğrencilerinin bilinçli tüketici davranışlarına yönelik görüşleri

Temalar	Kodlar	f
Bilinçli tüketici davranışlarına sahip olduklarına yönelik görüşler	Bilinçli tüketici davranışlarını gündelik hayatta uygulama	133
	Tasarruflu olma	46
	İhtiyacı olan ürünleri satın alma	35
	Satın aldığı ürünlere dikkat etme	26
	Satın aldığı ürünün fişini alma	8
	Satın aldığı ürünün son kullanma tarihini kontrol etme	5
	Satın aldığı ürünün içeriğini kontrol etme	5
	Bütçeye göre alışveriş yapma	3
	Çevresini bilinçlendirmeye çalışma	2
	Yerli malı ürün almaya özen gösterme	1
	Çöpleri ayrıştırarak atma	1
	Satın aldığı kusurlu ürünleri iade etme	1
	Alışveriş listesi yapma	1
	Toplam	267
Bilinçli tüketici davranışlarına sahip olmadıklarına yönelik görüşler	Bilinçli tüketici davranışlarını gündelik hayatta uygulayamama	27
	Gereksiz para harcama	15
	Tasarruflu davranmaya özen göstermeme	11
	Büyüme çağına olmaları nedeniyle ihtiyaçlarının artması	1
Toplam		54

Tablo 3’te görüldüğü üzere ortaokul öğrencilerinin bilinçli tüketici davranışlarına yönelik görüşleri; bilinçli tüketici davranışlarına sahip olduklarına yönelik görüşler ve bilinçli tüketici davranışlarına sahip olmadıklarına yönelik görüşler temaları üzerinden değerlendirilmiştir.

Bilinçli tüketici davranışlarına sahip olduklarını düşünen öğrenciler en çok bilinçli tüketici davranışlarını gündelik hayatta uygulama vurgusunda bulunmuşlardır. Sırasıyla tasarruflu olma, ihtiyacı olan ürünleri satın alma, satın aldığı ürünlere dikkat etme, satın aldığı ürünün fişini alma, satın aldığı ürünün son kullanma tarihini kontrol etme, satın aldığı ürünün içeriğini kontrol etme, bütçeye göre alışveriş yapma, çevresini bilinçlendirmeye çalışma, yerli malı ürün almaya özen gösterme, çöpleri ayrıştırarak atma, satın aldığı kusurlu ürünleri iade etme ve alışveriş listesi yapma diğer vurgulanan bilinçli tüketici davranışlarıdır.

Bilinçli tüketici davranışlarına sahip olduklarına yönelik görüş belirten bazı öğrencilerin görüşleri şu şekildedir:

Ö5E “Bilinçli bir tüketici olduğumu düşünüyorum. Zaten bu zamanda bilinçli olmak zorundayız...”

Ö19K “...Alışveriş yaparken aldığım ürünlerin arkasını kontrol ederim...”

Ö26K "...İsteklerimden önce ihtiyaçlarımı almaya dikkat ederim..."

Ö31K "...Bilinçli bir tüketici olduğumu düşünüyorum. Paramı harcadığım yerlere, markalara dikkat ediyorum. Örneğin hayvan deneyleri yapan markaları, çocuk işçi çalıştıran markaları tercih etmiyorum ve bu konuda çevremi de bilinçlendirmeye çalışıyorum."

Ö32K "Satın aldığım ürünlerde yerli malları tercih etmeye çalışıyorum. Böylece ülke ekonomisine biraz da olsa katkıda bulunmuş oluyorum."

Ö54K "...Marketten bir şey aldığımda fişlerimi kontrol ederim."

88K "...Fiş alıyorum, son kullanma tarihine bakıyorum"

Ö92K "...Aldığım ürünlerin kaliteli ve uygun fiyatlı olmasına dikkat ediyorum"

Ö93K "...Aileme gereksiz şeyleri aldırmam..."

Ö106K "...Mesela suyu boş yere açmam, ışıkları da açmam..."

Ö115E "...Markette son kullanım tarihi geçmiş ürünler gördüğümde şikâyetle bulunuyorum..."

Ö122K "...Çünkü bilinçli bir tüketiciyiz. Mesela, ayağımızı yorganımıza göre uzatıyoruz"

Bilinçli tüketici davranışlarına sahip olmadıklarını düşünen öğrenciler; bilinçli tüketici davranışlarını günlük hayatta uygulayamama, gereksiz para harcama, tasarruflu davranmaya özen göstermeme ve büyüme çağında olmaları nedeniyle ihtiyaçların artması vurgusunda bulunmuşlardır.

Bilinçli tüketici davranışlarına sahip olmadıklarına yönelik görüş belirten bazı öğrencilerin görüşleri şu şekildedir:

Ö8K "...Canımın istediği her şeyi param olunca yapmak istiyorum..."

Ö12K "Bilinçli bir tüketici olduğumu düşünmüyorum. Çünkü harçlığı erken bitiriyorum. Ama bilinçli bir tüketici olmasam da evde tasarrufa önem veriyorum."

Ö20K "...Çok saçma şeylere para harcıyorum."

Ö49K "...Nasıl bilinçli tüketici olayım, bir şey almış oluyorum mesela ayakkabı. Ayak numaram büyüyor. Ben ne yapabilirim?"

Ö56E "...Param olduğu zaman direkt harcıyorum."

Ö149K "...Bazen ihtiyaçlarımdan fazlasını istiyorum ve alıyorum."

Ö155E "Bilinçli bir tüketici değilim, istek ve ihtiyaç ayrımını yapamıyorum. İstedikimi alırım."

Ortaokul öğrencilerinin "İsraf ve tasarruf konusunda duyarlı olduğunuzu düşünüyor musunuz? Düşüncenizi yaşamınızdan örneklerle destekler misiniz?" sorusuna verdikleri yanıtların analizi sonucunda elde edilen temalar, kodlar ve frekanslar Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Ortaokul öğrencilerinin israf ve tasarruf davranışlarına yönelik görüşleri

Temalar	Kodlar	f
İsraf ve tasarruf konusunda duyarlılığa sahip olduklarına yönelik görüşler	İsraf ve tasarruf konusunda duyarlı davranışları hayatında uygulama	141
	Elektrik israf etmemeye özen gösterme	41
	Su israf etmemeye özen gösterme	40
	Yiyecek israf etmemeye özen gösterme	34
	Tasarruflu olma	27
	Gereksiz para harcamama	15

	Dikkatli/özenli davranma	3
	Çevresine uyarılarda bulunma	1
	İhtiyaç sahipleriyle paylaşma	1
	Toplam	303
İsraf ve tasarruf konusunda duyarlılığa sahip olmadıklarına yönelik görüşler	İsraf ve tasarruf konusunda duyarlı davranışları hayatında uygulayamama	19
	Gereksiz harcamalar yapma	6
	Kendisini geliştirmesi gerektiğini düşünme	2
	Eşyaları bilinçsiz kullanma	1
	Toplam	28

Tablo 4'te görüldüğü üzere ortaokul öğrencilerinin israf ve tasarruf davranışlarına yönelik görüşleri; israf ve tasarruf konusunda duyarlılığa sahip olduklarına yönelik görüşler ve israf ve tasarruf konusunda duyarlılığa sahip olmadıklarına yönelik görüşler temaları üzerinden değerlendirilmiştir.

İsraf ve tasarruf konusunda duyarlılığa sahip olduklarını düşünen öğrenciler en fazla israf ve tasarruf konusunda duyarlı davranışları hayatında uygulama vurgusunda bulunmuşlardır. Bunu sırasıyla elektrik israf etmemeye özen gösterme, su israf etmemeye özen gösterme, yiyecek israf etmemeye özen gösterme, tasarruflu olma, gereksiz para harcamama, artan yemekleri sokak hayvanlarına verme, dikkatli/özenli davranma, çevresine uyarılarda bulunma ve ihtiyaç sahipleriyle paylaşma izlemiştir.

İsraf ve tasarruf konusunda duyarlılığa sahip olduklarına yönelik görüş belirten bazı öğrenciler görüşlerini elektrik israf etmemeye özen göstermeleri üzerinden şu şekilde açıklamışlardır:

Ö15K "İşim olmadığında bütün ışıkları kapatırım."

Ö32K "...Boş yere yanan ışık görünce hemen kapatırım."

Ö49K "...Bence tasarruflu sayılabilirim. Evden çıkarken lambamı kapatıyorum."

Ö93K "... Odadan 10 saniyelğine bile ayrılısam ışıkları kapatırım."

Ö147E "Elektriği hava çok karanlık olmadan açmıyorum."

İsraf ve tasarruf konusunda duyarlılığa sahip olduklarına yönelik görüş belirten bazı öğrenciler görüşlerini su israf etmemeye özen göstermeleri üzerinden şu şekilde açıklamışlardır:

Ö2E "Ailecek su tasarrufuna dikkat ederiz."

32K "Mesela diş fırçalarken suyu boş yere akıtmam. Boş yere yanan ışık görünce hemen kapatırım."

Ö48K "...Suyu açık bırakmam."

Ö118K "...Çünkü mesela okuldaki suyu hep tam kapatmıyorlar, ben görürsem hep kapatırım."

İsraf ve tasarruf konusunda duyarlılığa sahip olduklarına yönelik görüş belirten bazı öğrenciler görüşlerini yiyecek israf etmemeye özen göstermeleri üzerinden şu şekilde açıklamışlardır:

Ö3K ".....İsraf etmemeye özen gösteririm. Kalmış yemekleri atmam, bitiririm. Bayatlamış ürünleri farklı tariflerle değerlendiririm."

Ö11K "...Özellikle okulda öğle arası yemekleri bitirmeden vermem."

Ö54K "...Tabağında yemek bırakmam, yiyebileceğim kadar yemek alırım tabağıma."

Ö90K "Artan yemekleri atmayız, hayvanlara veririz."

Ö104E "...Annemin ekmeği çöpe atmasını engelledim."

İsraf ve tasarruf konusunda duyarlılığa sahip olduklarına yönelik görüş belirten bazı öğrenciler görüşlerini tasarruflu olma ve gereksiz para harcamamaya özen göstermeleri üzerinden şu şekilde açıklamışlardır:

Ö5E “Paramı çar çur etmemeye çalışıyorum ve israftan uzak duruyorum.”

Ö41E “Paramı olabildiğince harcamamaya çalışırım.”

Ö116E “...Birikim yapıyorum, israf etmiyorum.”

Ö133E “...Gereksiz harcamıyorum.”

İsraf ve tasarruf konusunda duyarlılığa sahip olmadıklarını düşünen öğrenciler; israf ve tasarruf konusunda duyarlı davranışları hayatında uygulayamama, gereksiz harcamalar yapma, kendisini geliştirmesi gerektiğini düşünme ve eşyaları bilinçsiz kullanma vurgusunda bulunmuşlardır. İsraf ve tasarruf konusunda duyarlı davranışlara sahip olmadıklarına yönelik görüş belirten bazı öğrencilerin görüşleri şu şekildedir:

Ö29K “.... Gereksiz harcamalar yapıyorum.”

Ö31K “...Açıkçası bu konuda çok duyarlı olduğumu düşünmüyorum. Kendimi geliştirmem gereken bir alan.”

Ö50K “İsraf ve tasarruf konusunda duyarlı olduğumu düşünmüyorum. Çünkü eşyaları bilinçsizce kullanıyorum.”

Ortaokul öğrencilerinin “Kullandığınız ürünleri geri dönüşüme kazandırır mısınız? Varsa geri dönüşüm davranışlarınıza örnekler verir misiniz?” sorusuna verdikleri yanıtların analizi sonucunda elde edilen temalar, kodlar ve frekanslar Tablo 5’te gösterilmiştir.

Tablo 5. Ortaokul öğrencilerinin geri dönüşüm duyarlılığı davranışlarına yönelik görüşleri

Temalar	Kodlar	f
Geri dönüşüm konusunda duyarlılığa sahip olduklarına yönelik görüşler	Geri dönüşüm konusunda duyarlı davranışları hayatında uygulama	136
	Kâğıt atıkları geri dönüşüm kutularına atma	53
	Atıkları geri dönüşüm kutularına atma	46
	Plastik atıkları geri dönüşüm kutularına atma	19
	Atıkları yeni ürünlere dönüştürme	11
	Cam atıkları geri dönüşüm kutularına atma	5
	Kullanılmayan giysileri geri dönüşüm kutularına atma	5
	Kullanılmayan eşyaları ihtiyaç sahipleri ile paylaşma	5
	Atık pilleri geri dönüşüm kutusuna atma	3
	Atık yağları geri dönüşüm kutusuna atma	2
	İnsanların duyarsız davranması	2
	Toplam	287
Geri dönüşüm konusunda duyarlılığa sahip olmadıklarına yönelik görüşler	Geri dönüşüm konusunda duyarlı davranışları hayatında uygulayamama	24
	Yeterli sayıda geri dönüşüm kutusu olmaması	8
	Atıkları çöp kutusuna atmak	6
	Atıkları geri dönüşüm kutularına atmayı unutmak	3
	Toplam	41

Tablo 5’te görüldüğü üzere ortaokul öğrencilerinin geri dönüşüm duyarlılığı davranışlarına yönelik görüşleri; geri dönüşüm konusunda duyarlılığa sahip olduklarına yönelik görüşler ve geri dönüşüm konusunda duyarlılığa sahip olmadıklarına yönelik görüşler temaları üzerinden değerlendirilmiştir.

Geri dönüşüm konusunda duyarlılığa sahip olduklarını düşünen öğrenciler en fazla geri dönüşüm konusunda duyarlı davranışları hayatında uygulama vurgusu yapmışlardır. Bunu sırasıyla kâğıt

atıkları geri dönüşüm kutularına atma, atıkları geri dönüşüm kutularına atma, plastik atıkları geri dönüşüm kutularına atma, atıkları yeni ürünlere dönüştürme, cam atıkları geri dönüşüm kutularına atma, kullanılmayan giysileri geri dönüşüm kutularına atma, kullanılmayan eşyaları ihtiyaç sahipleriyle paylaşma, atık pilleri geri dönüşüm kutusuna atma, atık yağları geri dönüşüm kutusuna atma ve insanların duyarsız davranması takip etmiştir.

Geri dönüşüm konusunda duyarlılığa sahip olduklarına yönelik görüş belirten bazı öğrencilerin görüşleri şu şekildedir:

Ö7K "...Mümkün olduğunca az atık çıkarma gayretindeyiz."

Ö19K "...Kâğıtları, camları, plastikleri ayırıyorum."

Ö27K "...Giymediğim kıyafetleri ihtiyaç sahiplerine veririm, kitaplarımı geri dönüştürürüm."

Ö31K "...Ailecek çöplerimizi ayırıştırıyor ve geri dönüşüm kutusuna atıyoruz."

Ö34E "Biriktirdiğim kullanılmış kâğıtları 2-3 ayda bir geri dönüşüm kumbaralarına atarım."

Ö72K "Proje ödevlerimi atıklarla yaparım. Geri dönüşebilir atıkları geri dönüşüme atarım."

Ö83K ".....Kartonlarla sokak hayvanlarına yuva yapıyoruz, artan yemeklerimizi sokak hayvanları ile paylaşıyoruz..."

Ö86K "Teneke kutuları saksıya dönüştürüyoruz..."

Ö102K "Mesela kâğıtların arkasını kullanıyorum ve pet şişeleri geri dönüşüme atıyorum."

Ö122K "...Mesela, eskiden köyümdeki okula giderken anasınıfı öğretmenine bitik pil veriyordum, öğretmen de geri dönüşüm kutusuna atardı..."

Ö139K "...Biz duyarlı davranarak çöplerimizi geri dönüşüm kutularına atmaya özen gösteriyoruz ancak insanlar atıklarını yerlere atıyor..."

Geri dönüşüm konusunda duyarlılığa sahip olmadıklarına yönelik görüş belirten öğrencilerden bazılarının görüşleri şu şekildedir:

Ö35K "Geri dönüşüm konusunda duyarlı bir insan değilim."

Ö65K "...Geri dönüştürülebileceğim şeyleri sadece geri dönüşüm kutusu bulduğumda atarım."

Ö110K "...Bazen. Çünkü yeterli sayıda geri dönüşüm kutusu yok."

Ö149K "...Bulunduğumuz bölgede geri dönüşüm kutusu olmadığı için çöpe atıyorum..."

TARTIŞMA, SONUÇ ve ÖNERİLER

Yapılan bu araştırma, küresel ya da ulusal düzeyde meydana gelen ekonomik gelişmelerin ortaokul öğrencilerinin yaşam tarzları ve para harcama alışkanlıklarında değişiklikler oluşturduğunu göstermiştir. Öğrenciler, fiyatların yükselmesi ve buna bağlı olarak alım gücünün azalmasını ekonomik gelişmelerin olumsuz yansımaları olarak görmüşlerdir. Bu durum onları daha dikkatli para harcamaya ve sosyal hayatlarında kısıtlamaya gitmeye sevk etmiştir. Bazı öğrencilerin ise ekonomik gelişmelerden haberdar olmakla birlikte bu durumdan etkilenmedikleri, yaşam tarzlarını ve para harcama alışkanlıklarını değiştirmedikleri görülmüştür. Bu sonuçla örtüşecek şekilde öğrencilerin büyük çoğunluğu kendisini bilinçli bir tüketici olarak tanımlamışlardır. Bilinçli tüketici davranışlarını tasarruf yapma, ihtiyacı olan ürünleri satın alma, satın alınan ürünlerin içeriğini, menşei, son tüketim tarihini, bütçeye uygunluğunu kontrol etme olarak belirtmişlerdir. Bu sonuçlar Malbeği ve Sağlam (2013) tarafından ilkökul 4.sınıf öğrencileriyle yürütülen çalışmanın sonuçlarıyla örtüşmektedir. Bu

çalışmanın sonucunda da öğrencilerin bilinçli tüketicilikle ilgili doğru bilgilere sahip oldukları ve kendilerini bilinçli tüketiciler olarak gördükleri belirlenmiştir. Bilinçli tüketici davranışlarını gündelik hayatta uygulayamadıklarını ifade eden öğrenciler ise harçlıklarını zamana yaymadan hemen harcama, ihtiyacı olmayan ürünleri satın alma ile örneklendirmişlerdir.

Araştırmadan elde edilen önemli bir sonuç ise öğrencilerin büyük çoğunluğunun israf ve tasarruf konusunda duyarlılığa sahip olmalarıdır. Öğrenciler elektrik, su, yiyecek ve parayı israf etmeyerek ihtiyaçları doğrultusunda kullandıklarını ve tasarruflu olmaya gayret gösterdiklerini belirtmişlerdir. İsfraf ve tasarruf konusunda duyarlı olmadıklarını ifade eden öğrenciler de olmuştur. Bu öğrencilerin görüşlerini ifade ederken özeleştirici yaptıkları ve duyarlı davranışlar sergileyemediklerinin farkında oldukları görülmüştür. Bu sonuçlar alanyazındaki bazı çalışmalarda elde edilen sonuçlarla benzerlik göstermektedir. Kumaş ve diğerleri (2024) tarafından yapılan çalışmada öğrenciler, günlük hayatta elektriği, suyu ve besini ihtiyaç miktarı kullanmak suretiyle tasarruf yapılabileceğini ifade etmişlerdir. Utkugün (2022) tarafından yapılan çalışmada ise öğrencilerin israf konusunda bilgi ve farkındalık sahibi oldukları ancak bunu davranışlarına yansıtamadıkları belirlenmiştir. Öğrenciler; su, elektrik, ekmek, gıda, para, zaman, kâğıt, kıyafet, petrol, doğalgaz gibi hayatın birçok alanında israf yapıldığını belirtmişlerdir. İsfraf ettiğiniz kaynaklar nelerdir sorusuna öğrencilerin israf ettikleri kaynaklara ilişkin vermiş oldukları cevaplar israf konusunda duyarlı davranışlar sergilemediklerini ortaya çıkarmıştır. Utkugün (2023) tarafından yürütülen bir başka çalışmada öğrenciler, gündelik hayatlarında en çok kullandıkları su, elektrik, para, gıda gibi kaynaklardan tasarruf edilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Yunanistan'ın Larissa bölgesinde yapılan bir araştırmada, lise öğrencilerinin %85'i teneffüslerde ışıkları kapattığını, %78'i ise okulda geri dönüşüm kutularının bulunmasının önemli olduğunu belirtmişlerdir (Ntanos ve diğerleri, 2018). Bu sonuçlardan yola çıkarak öğrencilerin israf ve tasarruf kavramlarını günlük yaşamdan örneklerle açıklayabildiklerini, israfı önlemek ve tasarruf sağlamak için bazı alışkanlıklara sahip olduklarını ancak bunları yeterli düzeyde uygulayamadıklarını söylemek mümkündür.

Araştırmada elde edilen sonuçlardan bir diğeri de öğrencilerin geri dönüşüm konusunda duyarlılığa sahip olmalarıdır. Öğrenciler kâğıt, plastik, cam, pil, yağ gibi atıkları geri dönüşüm kutularına attıklarını, bazı atıkları yeniden kullanarak değerlendirdiklerini, kullanılmayan giysileri ihtiyaç sahiplerine ulaştırdıklarını ve daha az atık çıkarmak için gayret gösterdiklerini ifade etmişlerdir. Alanyazında da benzer sonuçlara ulaşan çalışmalar mevcuttur. Egüz ve Gökalp (2023) yaptıkları çalışmada, öğrencilerin geri dönüşüm kutularına çoğunlukla kâğıt, plastik ürünler, olmak üzere pil, cam, atık yağlar, demir-çelik ürünleri ve tıbbi atıklar bıraktıklarını tespit etmişlerdir. Bir başka çalışmada, öğrencilerin en çok kâğıt ve plastik ürünler olmak üzere pilleri, cam ve metal ürünleri geri dönüşüm kutularına attıkları belirlenmiştir (İlgar, 2020). Ural ve diğerleri (2018) tarafından yapılan çalışmada, öğrencilerin geri dönüşümü çoğunlukla kâğıtların geri dönüştürülmesi olarak algıladıkları bunu camların ve plastiklerin geri dönüştürülmesinin izlediği belirlenmiştir. Öğrencilere geri dönüşüm bilincinin aşılmasında eğitim ve öğretim faaliyetlerinin payı büyüktür. Nitekim okul öncesi eğitim kurumlarında yapılan uygulamaya dayalı iki farklı çalışmada, öğrencilerin geri dönüşüm konusunda farkındalıklarının arttığı tespit edilmiştir. Kazu ve Yapıcı Ödemiş (2023) tarafından yapılan çalışmada, uygulama öncesinde öğrencilerin geri dönüşüm hakkında bilgilerinin olmadığı, aileleri ve çevreleri ile bu konuda iletişim kurmadıkları tespit edilmiş, ardından yapılan etkinlikler ile öğrencilerin geri dönüşüm ile ilgili duyarlılıklarının arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Yine Karakaş ve diğerleri (2024) tarafından yapılan çalışmada, çevre ve geri dönüşüm farkındalığı uygulamaları öncesinde öğrencilerin sınıflarında geri dönüşüm kutuları olmadığı için tüm geri dönüştürülebilir malzemeleri çöpe attıkları gözlenmiştir. Uygulama sonrasında ise çocukların büyük çoğunluğu daha önce çöpe attıkları malzemeleri doğru şekilde geri dönüşüm kutularına atmaya başlamışlardır. Bu araştırmada geri dönüşüm konusunda duyarlı olmadığını ifade eden öğrencilerin büyük çoğunluğu yaşadıkları çevrede geri dönüşüm kutularının yetersiz olmasını gerekçe olarak sunmuşlardır. Geri dönüşümün önündeki olası engelleyici unsurların neler olduğunu literatür taraması ile belirlemeyi amaçlayan bir başka çalışmada da bu sorun en fazla öne çıkarlar arasında yer almıştır. Bu çalışmada evde atıkları depolayacak yerin olmaması, geri dönüşüm noktalarının uzaklığı, geri dönüşümün nasıl yapılacağına dair bilgisizlik en fazla ortaya çıkan engeller arasında gösterilmiştir (Tümer Kabadayı, Dursun, Gökmen Köksal, & Yüksel, 2023).

İsraf, tasarruf, tutumluluk, geri dönüşüm, bilinçli tüketim gibi finansal okuryazarlık ile ilişkili becerilerin kazanılmasında ve pekiştirilmesinde öğrencinin aile ve okul yaşantısının önemi büyüktür. Nitekim Amiranashvili (2023) tarafından yapılan bir çalışma, aile ve eğitim geçmişinin öğrencilerin finansal bilgi ve becerileri üzerinde önemli bir etkisi olduğunu göstermiştir. Çınar (2018) tarafından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ekseninde yapılan çalışmada, öğrencilerin israf konusundaki dini bilgi ve tutumları arttıkça israfa karşı farkındalık düzeylerinin de arttığı tespit edilmiştir. Çoruhlu ve diğerleri (2023) tarafından yapılan çalışmada, infografiklerle zenginleştirilmiş fen bilimleri ders sürecinin sonunda öğrenciler, bilinçli tüketici ve tasarruf kavramlarını daha iyi öğrendiklerini ifade etmişlerdir. Yine ilkökul öğrencileriyle yürütülen bir başka çalışmada, öğrencilerin bilinçli tüketici farkındalıklarının hikayeler yardımıyla geliştirilebildiği görülmüştür (Ersoy & Papatğa, 2015). İlköğretim düzeyinde tasarruf bilincinin kazandırılabilmesi en önemli dersler hayat bilgisi ve sosyal bilgiler dersleridir. Sosyal bilgiler dersi 6.sınıf ders kitabının değerlere yer verme sıklığı açısından incelendiği bir çalışmada, tasarruf değeri en az yer verilen değer olarak bulunmuştur (Tural, Şahan, Duman, & Yılmaz, 2021). Benzer şekilde hayat bilgisi dersi 1.sınıf öğretim programında da tasarruf ve bilinçli tüketici değerleri en az vurgulanan değerler arasında yer almıştır (Duran & Solak, 2018). Dere ve Aktaşlı (2019) tarafından yapılan çalışmada, 4 ve 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitapları bilinçli tüketicilik bağlamında incelenmiş ve yazarlar ders kitaplarını öğrencileri bilinçli tüketiciler olarak yetiştirme konusunda yeterli bulmuşlardır. Arı ve Arı (2024) tarafından yapılan çalışmada, sosyal bilgiler dersi öğretim programında ve ders kitaplarında tüketim konusunun daha çok bilinçli tüketim çerçevesinde ele alındığı, tüketim kültürü ve toplumu, tüketim ile reklam ilişkisi konularına yeterince değinilmediği tespit edilmiştir.

Araştırmanın sonuçları doğrultusunda şu öneriler sunulmuştur:

1. Sosyal bilgiler dersinde finansal okuryazarlık becerisini içeren konu ve öğrenme çıktılarının sayısı artırılabilir.
2. Oyunlar ve gerçek yaşam senaryoları kullanılarak öğrencilere finansal karar alma süreçleri öğretilir.
3. Öğrencilerin finansal okuryazarlık becerilerini kazanma sürecine aileler dahil edilerek öğrenmenin pekiştirilmesi sağlanabilir.
4. Farklı öğretim kademelerinde ve örneklem gruplarında finansal okuryazarlık eğitim programlarının etkinliğini değerlendiren daha fazla araştırma yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Altay, S., Altay, C. A., Arslan, N., & Karataş, M. (2024). Nesirlerimizle finansal okuryazarlık öğreniminin lise öğrencilerinin finansal tutumlar ve para yönetimi üzerine etkisinin incelenmesi. *International Social Sciences Studies Journal*, 10(8), s. 1389-1399. <https://doi.org/10.5281/zenodo.13383812>
- Amiranashvili, N. (2023). Exploring financial literacy among senior high school students in georgia: a qualitative study on factors influencing financial knowledge and skills. *Journal of Education in Black Sea Region*, 9(1), 1-16. <https://doi.org/10.31578/jeps.v9i1.298>
- Arı, S., & Arı, M. (2024). Sosyal bilgiler dersi öğretim programı ve sosyal bilgiler ders kitaplarında tüketim kültürü ve rekalmcılığın işleniş. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(1), s. 412-432. doi:<https://dx.doi.org/10.17240/aibuefd.2024.-1349420>
- Atkinson, A., & Messy, F.-A. (2012). *Measuring financial literacy: Results of the OECD / International Network on Financial Education (INFE) Pilot Study*. OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions No. 15. <https://dx.doi.org/10.1787/5k9csfs90fr4-en>

- Aydoğdu, A. K., & Tuna, A. (2024). Ortaokul öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeylerinin incelenmesi. *Medeniyet Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8(2), s. 1-16.
- Baltacı, N., & Kütük, E. (2020). Üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık seviyelerinin belirlenmesi üzerine bir araştırma: Doğu Karadeniz örneği. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 11(3), s. 846-857.
- Bayram, R., & Türker Biber, B. (2024). Finansal okuryazarlık ve matematik başarısı arasındaki ilişkinin incelenmesi: İlkokul düzeyinde derinlemesine bir analiz. *Buca Eğitim Fakültesi Dergisi* (62), s. 3445-3479.
- Bozçelik, E. E. (2019). Aile bütçesinin yeni okuması: Finansal okuryazarlık. *Yeni Fikir Uluslararası Akademik Fikir Araştırma Dergisi*, 10(23), 57-70.
- Bozkurt, E., Toktaş, Y., & Altınar, A. (2019). Türkiye'de tasarruf ve finansal okuryazarlık üzerine bir araştırma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(72), s. 1580-1605. <https://dx.doi.org/10.17755/esosder.518727>
- Christensen, L. B., Johnson, R. B., & Turner, L. A. (2015). *Araştırma yöntemleri desen ve analiz*. Anı Yayıncılık.
- Çelikten, L., Doğan, M. C., & Dişli-Çelikten, M. (2023). İlkokulda finansal okuryazarlık: Demografik faktörler finansal tutum ve davranışları farklılaştırıyor mu? *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, 13(1), s. 135-162. <https://dx.doi.org/10.23863/kalem.2022.226>
- Çınar, F. (2018). Din ve Değer İlişkisi: İsrafa Karşı Farkındalık Üzerine Uygulamalı Bir Araştırma. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(33), s. 39-62. <https://dx.doi.org/10.14395/hititilahiyat.443570>
- Çoruhlu, T. Ş., Altunsoy, Y., & Sağlam, A. (2023). İnfografiklerin öğrencilerin kavramsal gelişimleri üzerine etkisi: bilinçli tüketici örneği. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24(2), s. 1442-1466. <https://dx.doi.org/10.17679/inuefd.1213344>
- Dere, İ., & Aktaşlı, İ. (2019). 4. ve 5. Sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında bilinçli tüketicilik. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(42), s. 283-302.
- Duran, M., & Solak, E. (2018). Hayat bilgisi dersi 1. Sınıf öğretim programındaki kazanımların değerler açısından incelenmesi. *Turkish Studies Educational Sciences*, 13(19), s. 1345-1360. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13873>
- Dündar, A., & Şekeroğlu, B. (2024). Investigation of financial literacy attitudes of university students in terms of some demographic characteristics: The example of Mus Alparslan University Social Sciences Vocational School. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13(4), s. 1258-1271. <https://dx.doi.org/10.33206/mjss.1368035>
- Egüz, Ş., & Gökalp, L. (2023). Ortaokul öğrencilerinin geri dönüşüme yönelik metaforik algıları ve farkındalıkları. *Milli Eğitim*(238), s. 781-812. <https://dx.doi.org/10.37669/milliegitim.1110437>
- Eğilmez, M. (2014). *Örneklerle kolay ekonomi* (32. b.). Remzi Kitabevi.
- Er, B., & Taylan, A. E. (2017). Lise öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(14), s. 297-317.
- Er, B., Şahin, Y. E., & Mutlu, M. (2017). Finansal eylem ve finansal okuryazarlık: Üniversite öğrencilerine yönelik bir araştırma. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(630), s. 75-88.
- Ersoy, A., & Papatğa, E. (2015). İlkokul öğrencilerinin hikâyeler aracılığıyla bilinçli tüketici farkındalığının geliştirilmesi. *Eğitimde Politika Analizi Dergisi*, 4(1), s. 61-78.

- Güneş, H. (2022). Finansal okuryazarlık seviyesi tespiti: Lisans eğitimi süresince. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(26), s. 135-152. <https://doi.org/10.38155/ksbd.1071073>
- Güvenç, H. (2017). Öğretim programlarımızda finansal okuryazarlık. *İlköğretim Online*, 16(3), s. 935-948. <https://doi.org/10.17051/ilkonline.2017.330233>
- İlgar, R. (2020). Geri dönüşüm olgusu ve 5., 6., 7. ve 8. Sınıf öğrencilerinin geri dönüşüme yönelik duyarlılıkları, Çanakkale ili örneği. *Turkish Academic Research Review*, 5(4), s. 493-510.
- Kakilli-Acaravcı, S., & Bediroğlu, K. (2019). Finansal okuryazarlık: Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi üzerine uygulama. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 7(2), s. 30-51.
- Karakaş Tan, C., & Demirci Güler, M. P. (2024). Okul öncesi dönem çocuklarının çevre ve geri dönüşüm farkındalığı üzerine bir eylem araştırması. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(33), s. 57-81. <https://dx.doi.org/10.52096/usbd.7.33.05>
- Kazu, H., & Yapıcı-Ödemiş, F. (2023). Geri dönüşüm etkinliklerinin okul öncesi eğitim kurumu öğrencilerinin farkındalık düzeylerine etkisinin incelenmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(1), s. 34-53.
- Kılıç, Y., Ata, H. A., & Seyrek, İ. H. (2015). Finansal okuryazarlık: Üniversite öğrencilerine yönelik bir araştırma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*(66), s. 129-150. <https://doi.org/10.25095/mufad.396535>
- Kul, B., Özoglu, M., & Sarıca, Ö. (2023). Türkiye’de finansal okuryazarlık: ortaöğretim kademesindeki öğretim programlarının finansal okuryazarlık açısından incelenmesi. *Millî Eğitim*, 52(Özel Sayı), s. 137-172. <https://dx.doi.org/10.37669/milliegitim.1309148>
- Kumaş, P., Küçük, Z., & Yıldırım, G. Y. (2024). Geri dönüşüm konusunda farkındalık oluşturma: Kompost örneği. *Trakya Eğitim Dergisi*, 14(2), s. 1032-1054. <https://dx.doi.org/10.24315/tred.1415225>
- Maden, S., & Kaya, M. (2023). Meslek lisesi öğrencilerinin finansal okuryazarlık becerilerinin web 2.0 araçlarıyla geliştirilmesi. *Anadolu Dil ve Eğitim Dergisi*, 1(2), s. 69-78. <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10445724>
- Malbeği, F., & Sağlam, H. İ. (2013). İlkokul 4. sınıf öğrencilerinin bilinçli tüketiciliğe ilişkin görüşleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(1), s. 251-268. <https://doi.org/10.7822/egt188>
- Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), s. 370-396. <https://doi.org/10.1037/h0054346>
- Merriam, S. B. (2013). *Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. Sage.
- Ntanos, S., Kyriakopoulos, G. L., Arabatzis, G., Palios, V., & Chalikias, M. (2018). Environmental behavior of secondary education students: a case study at central Greece. *Sustainability*, 10(5), 1663. <https://doi.org/10.3390/su10051663>
- Öngen, H. B., & Öngen, E. (2018). Finansal okuryazarlık eğitiminin, üniversite öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeyleri üzerine etkisi: Adnan Menderes Üniversitesi Aydın İktisat Fakültesi örneği. *Akademik Bakış Dergisi*, (66), s. 222-238.

- Özkale, A., & Özdemir-Erdoğan, E. (2019). Türkiye’de PISA finansal okuryazarlık sorularının uygulanması: Ön lisans öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesi örneği. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16(1), s. 771-802. <http://dx.doi.org/10.23891/efdyu.2019.141>
- Sarı, S. S., & Saka-İlgin, K. (2021). Finansal okuryazarlık ve finansal eğitim üzerine teorik bir inceleme. *ETÜ Sentez İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, (6), 43-63. <https://doi.org/10.47358/sentez.2021.27>
- Sezer, B. B., & Dedeoğlu, H. (2024). Maarif modeli ilköğretim programında okuryazarlık becerileri: Finansal, görsel ve eleştirel. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 22(3), s. 2007-2027. <https://doi.org/10.37217/tebd.1511168>
- Sumer, S., & Gövdeli, T. (2020). Finansal okuryazarlık ve finansal davranış üzerine bir çalışma. *Oltu Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), s. 86-98.
- Şayan, N., & Yakut, S. (2022). Ortaokul öğrencilerinin finansal okuryazarlık düzeyinin belirlenmesi: Çanakkale Merkez örneği. *Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), s. 23-35.
- Şengel, S., Altınırmak, S., Yolcu, H., Şengel, Ş., Akgül, T., & Okoth, B. (2022). 10 yaş grubu öğrencilerinin finansal okuryazarlık eğitimi almaları ile tüketim ve tasarruf davranışları arasındaki ilişkinin analizi. *Hitit Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), s. 489-505. <https://doi.org/10.17218/hititsbd.1163070>
- Topcubaşı, T., & Çelikten, L. (2024). Sosyal bilgiler dersinde kavram karikatürleriyle desteklenmiş örnek olarak yöntemin ilköğrencilerinin finansal okuryazarlık becerilerine etkisinin incelenmesi. *Trakya Eğitim Dergisi*, 14(Özel Sayı), s. 413-426. <https://doi.org/10.24315/tred.1521016>
- Tural, A., Şahan, G., Duman, B., & Yılmaz, O. (2021). Sosyal bilgiler 6. sınıf ders kitabının değerler eğitimi açısından incelenmesi. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, 14(85), s. 15-26. <http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.46289>
- Tümer Kabadayı, E., Dursun, İ., Gökmen Köksal, C. D., & Yüksel, M. (2023). Bireysel geri dönüşüm davranışı önündeki engeller üzerine sistematik literatür taraması. *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 14(52), s. 800-835. <http://dx.doi.org/10.35826/ijoess.3262>
- Türkiye Yüzyılı Maarif Modeli. (2024). *Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (4, 5, 6 ve 7.sınıflar)*. Milli Eğitim Bakanlığı.
- Ural-Keleş, P., & Keleş, M. İ. (2018). İlkokul 3. ve 4. sınıf öğrencilerinin geri dönüşüm kavramı ile ilgili algıları. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20(2), s. 481-498. <http://dx.doi.org/10.17556/erziefd.404816>
- Utkugün, C. (2022). Ortaokul öğrencilerinin israfa ilişkin görüşleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(82), s. 645-660. <http://dx.doi.org/10.17755/esosder.1024431>
- Utkugün, C. (2023). Ortaokul öğrencilerinin tasarrufa ilişkin görüşleri. *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 14(51), s. 118-135. <http://dx.doi.org/10.35826/ijoess.2986>
- Uyar, S., & Atalay, I. (2021). Finansal okuryazarlık ve üniversitede verilen derslerin finansal okuryazarlık üzerine etkisi. *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, (64), s. 1-17. <http://dx.doi.org/10.26650/MED.75786>
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, G. (2017). Çocuklar için yaygın eğitim kapsamında yürütülen ekonomi eğitimi çalışmalarının incelenmesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(Özel Sayı 2), s. 103-124.
- Zehir Gülebi, N., & Çelik, Y. (2024). İlkokul 3. ve 4. sınıf öğrencilerinin finansal okuryazarlık becerisi kazanma sürecine ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *E-Uluslararası Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 15(2), s. 127-144. <https://doi.org/10.19160/e-ijer.1583888>

EXTENDED SUMMARY

Financial literacy is the combination of financial awareness, knowledge, skills, attitudes and behaviors required to make sound financial decisions and ultimately achieve financial well-being. Starting financial literacy education at an early age plays a critical role in helping young people develop healthy financial habits. Through financial literacy, students learn basic financial topics such as budgeting, saving, debt management and investing. In this way, they become more conscious and responsible in their future financial decisions. More conscious consumers and investors contribute to economic stability and growth. Financial literacy education is not an area with an independent curriculum in Turkey, as in many other countries. Financial literacy skills are taught in different courses. For example, basic financial skills such as the four operations, budgeting and interest calculation are taught in math classes; money management, savings and conscious consumption are taught in life sciences and social studies classes. In addition, students who want to can receive financial education thanks to elective courses on economics and finance in high schools and vocational training areas related to accounting, finance and banking. Research conducted among students in Turkey shows that financial literacy levels are generally low. One of the most important courses that is effective in providing financial literacy skills to primary school students is social studies. Conducting research on financial literacy skills, which are gaining importance day by day, and on providing this skill in schools will provide the opportunity to evaluate the adequacy of curricula in terms of this skill. In addition, the findings obtained from the research will guide program developers in the renewal processes of curricula. In this research conducted to contribute to studies in this field, it was aimed to determine the opinions and behaviors of secondary school students regarding financial literacy skills. The research was designed in the basic qualitative research design, which is one of the qualitative research methods. The study group consists of a total of 160 secondary school students, 80 female and 80 male, studying in private and state secondary schools affiliated to the Ministry of National Education in the city center of Afyonkarahisar. The financial literacy skill opinion form developed by the researchers was used as the data collection tool. The obtained data was analyzed with descriptive analysis, tables containing themes and codes were created and presented with their frequencies. In the presentation of the findings, direct quotes were made from the opinions of secondary school students, and the results were interpreted based on these opinions. This research has shown that economic developments occurring at a global or national level have caused changes in the lifestyles and spending habits of middle school students. Students have seen the increase in prices and the resulting decrease in purchasing power as negative reflections of economic developments. This situation has led them to spend money more carefully and to make restrictions in their social lives. It has been observed that some students, although aware of economic developments, are not affected by this situation and do not change their lifestyles and spending habits. In line with this result, the majority of students have defined themselves as conscious consumers. They have stated that conscious consumer behaviors are saving, buying the products they need, checking the content, origin, expiration date and budget suitability of the purchased products. An important result obtained from the research is that the majority of students are sensitive about waste and saving. Students stated that they do not waste electricity, water, food and money and use them according to their needs and try to be economical. There were also students who stated that they are not sensitive about waste and saving. It has been observed that these students are self-critical while expressing their opinions and are aware that they cannot exhibit sensitive behaviors. Another result obtained in the research is that students are sensitive about recycling. Students stated that they throw waste such as paper, plastic, glass, batteries, oil into recycling bins, reuse some waste, deliver unused clothes to those in need, and make an effort to produce less waste. The following suggestions were presented in line with the results of the research:

The number of topics and learning outcomes that include financial literacy skills in social studies courses can be increased. Financial decision-making processes can be taught to students using games and real-life scenarios. Families can be included in the process of students gaining financial literacy skills, thus reinforcing learning. More research can be conducted to evaluate the effectiveness of financial literacy education programs at different levels of education and in sample groups.